

Ольга Літвінова

*Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля
Кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
м.Луганськ.*

ПРОЯВ ГЕНДЕРНИХ СТРЕОТИПІВ В УЯВЛЕННЯХ МОЛОДІ ПРО СОЦІАЛЬНІ РОЛІ ПРАБАТЬКІВ

В статті представлений аналіз проблеми відображення у свідомості молоді уявлень про старше покоління в родині, про ті соціальні ролі та функції, які молодь пов'язує з бабусями та дідусями. Обґрунтовано необхідність більш глибокого наукового вивчення проблеми міжпоколінної родинної взаємодії, проблеми прабатьківства як соціально-психологічного феномену. Представлено результати емпіричного вивчення гендерного аспекту соціальних уявлень молоді щодо соціальних ролей бабусі та дідуся. Табл. – 2, джерел - 11.

***Ключові слова:** прабатьківство, соціальні уявлення, міжпоколінна взаємодія, гендерні стереотипи, асоціації, покоління.*

Olga Litvinova

Manifestation of gender stereotypes on the social roles of the progenitors in the views of young people

Analysis of the problem of reflection in the minds of young people representations about elder generation in the family, those social roles and functions which young people connect with grandparent is shown in the article. The need for more scientific study of the problem of intergenerational family interaction, the problem of grandparenthood as a socio-psychological phenomenon is substantiated. Results of an empirical study of the gender dimension of social representations of

youth about the social roles of grandparents in the family are shown. Table – 2, sources - 11

Key words: *grandparenthood, social perceptions, intergenerational interaction, gender stereotypes, associations, generation.*

Постановка проблеми. Коли молодь стурбована проблемами працевлаштування, знаходженням матеріальних благ для виживання в умовах тривалої соціально-економічної, а тепер вже і політичної кризи, відношення до старшого покоління іноді зводиться до важкого усвідомлення деякого тягара. Розрив між поколіннями представляє собою значущу проблему для сучасного суспільства: він ізолює людей похилого віку та збіднює людський досвід. Міжпоколінні відносини в сучасному суспільстві характеризуються конфліктністю з елементами ейджизму, тобто дискримінацією за віком, аж до розриву міжпоколінних зв'язків. Французький соціолог Кюблер-Росс наголошує на тому, що парадокс сучасної цивілізації в тому, що вона примножує кількість людей старшого покоління, які відтворюють культуру минулого, в той час як знання та культурні цінності еволюціонують з небаченою швидкістю [2].

Сучасні дослідження показують, що одними з головних факторів в конфлікті поколінь є наступні: зниження соціального статусу людей похилого віку; зміна характеру труда в індустріальному суспільстві в результаті прискорення темпів науково-технічного прогресу; знецінення молоддю накопиченого досвіду старших поколінь; розповсюдження негласної політики відсторонення від роботи людей похилого віку, які досягли пенсійного віку. Ці тенденції сприяють знеціненню старості у свідомості молоді та посилення геронтофобної (страх перед віком) установки в масовій свідомості.

Ще на ранніх етапах розвитку цивілізації люди похилого віку користувались повагою як найбільш багаті особистим досвідом люди, історики роду, хранителі давніх традицій, вихователі людей, посередники між живими та померлими, майстри церемоній. Давні греки асоціювали старість з мудрістю,

що робило стариків значущою фігурою суспільства, старійшиною. В його функції входило управління державою та керівництво вихованням дітей та молоді. Сократ цінував бесіди із старими людьми – з цих бесід можна було б дізнатися про життєвий шлях людини, який молоді ще належало пройти.

Формування майбутнього відношення до людей похилого віку починається в родині. Саме в ній через систему міфів, образів, цінностей, культуру стосунків закладається базисна структура особистості, відбувається становлення її смислів, мотивів, прагнень, формуються суб'єктні позиції взаємодії з іншими [7]. Від відношення до своїх прабатьків у молодих людей формуються установки на відношення до старшого покоління в цілому, на позитивну чи негативну оцінку їхніх висловлювань, їхніх вмінь, на бажання проявляти турботу та допомогу, толерантно відноситися до особливостей віку. Знання історії своєї родини є духовною основою спадкоємності поколінь та дбайливого відношення до культурної спадщини. Забуття предків неминуче приводить до аморальності, приниження достоїнства, варварському відношенню до історичних та культурних цінностей.

Проблема відносин між поколіннями в родині недостатньо розкрита в сучасній науці, деякі її аспекти розкривались в філософії, соціології, психології, лінгвістиці (А. Я. Варга, Є. В. Добровольська, І. С. Кон, О. В. Краснова, К. Маннгейм, М. Мід, А. С. Співаковська та ін.).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема, яка заявлена у темі статті зачіпає такі феномени, як «прабатьківство», «гендерні стереотипи», «соціальні уявлення» та «родинну взаємодію». Що стосується феномену «прабатьківство», то його вивчення знаходиться ще в процесі і зачіпає такі галузі знань, як психологія старіння, соціальна психологія та психологія сім'ї. Хоча, що стосується психології старіння, то тут виникає проблема, пов'язана з тим, що на теперішній час велика кількість людей 45-50 років стають бабусями і дідусями, а цей вік ні як не підпадає під категорію «старість». Такі люди поєднують велику кількість соціальних ролей: вони ще на піку своєї кар'єри, професійного, особистісного зростання, а разом з тим вони отримують і таку

фундаментальну життєву роль, як «прабатьки», яка накладає на них нові вимоги, нове усвідомлення себе, своїх відносин з дітьми, з онуками тощо. Як відбувається цей процес, з якими труднощами від пов'язаний, чи відрізняються прабатьки зрілого віку від прабатьків, які входять в вікову категорію «старість»? Дуже велику кількість завдань необхідно ще розв'язати науковцям, які вивчають цю проблему. Дійсно, проблема прабатьківства не нова і знайшла своє відображення в роботах А. Галичанської, А. Варга, О. Васильченко, С. Дудіної, О. Краснової, Л. Лідерса, М. Сапоровської, Л. Шнейдер, Е. Ейдемільера та ін. Зарубіжні дослідники значну увагу приділяють вивченню типології взаємодії прабатьків та онуків, що розкрито в роботах Б. Білл, Р. Барнел, Дж. Що стосується поняття «родинної взаємодії», то ця проблема також вивчена парціально і представлена в основному дослідженнями дитячо-батьківських стосунків, проблеми «батьків та дітей», сімейних стосунків і психотерапії сім'ї (В. Агєєв, Ю. Альошина, В. Дружинін, С. Ковальов, А. Співаковська, В. Столін, Е. Ейдемільер та ін.), тоді як проблема взаємодії між поколіннями «прабатьків», «батьків» та «онуків» залишається частково вивченою. Відмінною рисою міжпоколінної родинної взаємодії є особливе значення когнітивного компоненту в їхній структурі, що включає сукупність уявлень, об'єднаних в єдине ціле, якісно відмінне від елементів, які її складають. Ця система уявлень формується на основі когнітивного процесу соціальної категоризації, яка передбачає виокремлення найбільш істотних ознак (категорій), що означають приналежність суб'єкту до того чи іншого покоління (покоління «старших» і «молоді», покоління «прабатьків» та «онуків», покоління «батьків» та «дітей»).

Основою для вивчення уявлень молоді про соціальні ролі прабатьків можуть виступати: 1) теорія соціальних уявлень С. Московічі, у відповідності з якою уявлення містять когнітивний, емоційно-оцінний та організаційний рівні; 2) дослідження Д. Жоделе, у відповідності з яким соціальні уявлення виступають якістю повсякденного практичного мислення, що спрямоване на засвоєння й осмислення соціального, матеріального та ідеального оточення; 3)

структура соціальних уявлень, що складається з трьох елементів: інформації, поля уявлення й установки (Г. М. Андрєєва, П. Н. Шихирев, Є. В. Шморіна) [3].

Сімейні ролі відображають в певному ступені гендерні ролі особистості. Від гендерних відмінностей не втекти, вони закладені в природі людини та підтримуються існуючими соціальними нормами, стереотипами, установками. Гендерні ознаки – це сутнісні прояви пізнання світу крізь призму чоловічої та жіночої свідомості, що виявляють особливості номінативної та комунікативної діяльності чоловіків та жінок, особливості мовної діяльності, яка визначається статтю [4].

Гендерні стереотипи є одним з різновидів соціальних стереотипів. В них, як і в інших видах соціальних стереотипів, відбиваються особливості сприйняття людьми представників власної й іншої гендерної групи. Вперше термін „соціальний стереотип” вжив У. Ліппман, який визначив стереотипи як образи світу, які заощаджують зусилля людини при сприйнятті складних соціальних об'єктів і захищають його цінності, права й позиції. У своїй концепції У. Ліппман виділяє два види знань, на які людина спирається у своєму пізнанні явищ соціального життя [11]:

- 1) знання й інформація, що здобувається в ході власного життя;
- 2) знання й інформація, що черпається з різних джерел людської культури.

У. Ліппман зазначає, що стереотипи недостатньо повно відображають дійсність, оскільки містять у собі уявлення лише про деякі сторони явищ суспільного життя і часто некритично запозичуються від авторитетних людей.

Вперше запроваджене У. Ліппманом поняття „соціального стереотипу” для позначення образного емоційного уявлення про соціальний об'єкт („картинка в голові”), в американській соціальній психології стало використовуватись в більш вузькому значенні – як образ, „картинка” члена тієї чи іншої соціальної групи. При цьому мова йшла про негативний образ представника інакше думаючих, виглядаючих, діючих та інших подібних груп.

Як зазначає П. М. Шихирев, в механізм формування стереотипу включені не тільки схематизація, категоризація, але й інші когнітивні процеси,

насамперед, каузальна атрибуція, чи пояснення людиною своєї і чужої поведінки [10].

Гендерні стереотипи, як продукт культури, являють собою існуючі у свідомості людей нормативні моделі щодо поведінки й психологічних характеристик чоловіків і жінок. Ці моделі спрощені й схематичні, вони допомагають людині систематизувати інформацію про чоловіків і жінок не як про індивідуальності, а як про представників великих соціальних груп.

Другий ракурс аналізу пов'язаний з акцентом на гендерних стереотипах як індивідуальному когнітивному конструкті особистості, що є наслідком сприйняття чоловіків і жінок як представників гендерних груп. Гендерні стереотипи - інструмент класифікації оточуючих людей на підставі їхньої статевої належності; крім того, вони виступають як орієнтири очікувань відносно поведінки чоловіків або жінок, з якими людина взаємодіє.

Гендерні уявлення мають особливості, які властиві будь-яким іншим соціальним уявленням. По-перше, кожне соціальне уявлення - це образ, у якому почуттєвий і раціональний компонент взаємозалежні. По-друге, у кожному соціальному уявленні присутній елемент символізму. По-третє, соціальні уявлення здатні конструювати реальність. По-четверте, соціальні уявлення нерозривно пов'язані з мовою й культурою.

На думку Г. М. Андреевої, соціальні уявлення виконують три основні функції [1]:

1) вони є інструментом пізнання соціального світу – їхня роль в даному випадку аналогічна ролі тих категорій, завдяки яким індивід описує, класифікує, пояснює події;

2) вони є засобом опосередкування поведінки – сприяють спрямованості комунікації у групі, позначенню цінностей, які регулюють поведінку;

3) вони є засобом адаптації тих подій, які відбуваються, до тих, які вже були здійснені, тобто сприяють збереженню тієї картини світу, яка вже склалась протягом певного часу.

Всі ці функції притаманні і гендерним уявленням: вони, виступаючи як засіб осмислення соціального світу людиною, як представника певної гендерної групи орієнтують її поведінку в соціальних ситуаціях, які постійно змінюються. Гендерні уявлення допомагають індивіду усвідомити зміст гендерних ролей, визначити свою позицію по відношенню до системи існуючих нормативних приписів про стиль поведінки чоловіків та жінок в соціумі, створити свій стиль поведінки у міжстатевій взаємодії, конкретизувати орієнтири життєвого шляху на основі прийнятого засобу виконання гендерної ролі.

Мета статті – представити теоретичне та емпіричне вивчення уявлень молоді про соціальні ролі прабабків та знайти прояв гендерних стереотипів в цих уявленнях.

Основний зміст. Для вивчення уявлень молоді про старше покоління в родині нами було проведено асоціативний експеримент, в ході якого молодим людям потрібно було надати асоціації на слова «бабуся» та «дідусь». Асоціативний тест використовується в психології для вивчення організації психіки з особливим акцентом на когнітивні зв'язки, що лежать в основі сприйняття смислу, пам'яті, язика, мотивації. В тесті вільних асоціацій респондент отримує інструкцію навести перше слово, яке приходить на ум у відповідь на слово-стимул. Асоціація – це одне з основних понять асоціативної психології і яке означає виникаючий в досвіді індивіда закономірний зв'язок між двома змістами свідомості (уявленнями, думками, почуттями та ін.), який виражається в тому, що поява у свідомості одного із змістів тягне за собою появу іншого [6].

В дослідженні З. Мержоевої бабуся у носіїв інгушської та російської мови асоціюється з добротою, теплотою, селом та пиріжками. Дідусь для носіїв російської мови – це, насамперед, стара людина, старик. Для носіїв інгушської мови на перший план виходить така якість дідуса, як мудрість, дідусь – це голова роду, як і батько [5]. Тобто, можна говорити ще й про культурне опосередкування соціальних уявлень щодо рольової поведінки прабабків.

В рамках теми статті було проведено пілотажне дослідження серед студентів Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. В дослідженні взяли участь 124 студенти (74 дівчат ті 50 юнаків). На слово «бабуся» було надано 57 слів-описів, які було узагальнено з урахуванням змісту, що був вкладений в дану асоціацію. На слово «дідусь» було надано 52 конотації, також об'єднаних нами у змістовні категорії (див. табл. 1-2).

З проведеного аналізу асоціацій на слово «бабуся» нам вдалось систематизувати їх в п'ять змістовних категорій: досвід, експресія, захист, стать та смак. Найбільша кількість респондентів асоціюють прабатьків, а саме бабуся, з категорією «досвіду», з прийняттям того факту, що вік сприяє накопиченню життєвої мудрості, навичок прийняття справедливих рішень, досвіду та можливості його передачі молоді. Серед функцій міжпоколінної взаємодії особливе місце займає виховна функція. Сумісна активність членів родини, пов'язана із народженням та вихованням дітей, є основною, ефективність виконання якої в значній мірі впливає на реалізацію сімейною групою інших її функцій.

Таблиця 1

Результати дослідження уявлень студентів про соціальні ролі прабатьків (категорія «бабуся»), %

№п/п	Змістовна категорія	Приклад слів-асоціацій	% асоціацій
1.	Категорія «досвід»	«Мудрість», «вчитель», «порадник», «мудрець», «справедливість», «сила волі».	30,4
2.	Категорія «експресія»	«Ніжність», «ласкавість», «доброта», «щирість», «любима», «посмішка», «товариськість», «друг», «красота».	26,1
3.	Категорія «захист»	«Турбота», «підтримка», «затишок», «опора», «відпочинок», «дім», «помічник».	26,1
4.	Категорія «стать»	«Ідеал жінки», «жіночність», «старушечка», «друга мама».	12,7
5.	Категорія «смак»	«Пиріжки», «смачний тортю», «шеф-кухар».	4,7

Категорія «експресія», а саме так ми об'єднали ті асоціації, в яких присутній опис експресивних ролей, пов'язаних із турботою, устроєм внутрішнього балансу в родині. Згідно із структурно-функціональним підходом Т. Парсонса, саме жінка відповідальна за експресивну функцію, спрямовану на підтримку інтеграції членів родини, встановленням моделей стосунків та регулюванням рівня напруженості членів родинного союзу, передбачає м'якість та вміння загасити конфліктні ситуації. Розподілення чоловічих та жіночих ролей, згідно з Т. Парсонсом, є, по-перше, механізмом, що забезпечує стабільне функціонування будь-якої соціальної системи, в тому числі і родини. Як ми констатували з аналізу асоціацій, саме бабусі молоді люди віддають функції ніжності, ласкавості, доброти, посмішки, тобто всьому тому, що створює затишок та позитивний внутрішній баланс в родині. В цій категорії простежується вплив гендерних стереотипів, пов'язаний з перекладанням відповідальності за все те, що відбувається в родині на жінку.

Як не парадоксально, але категорія «захист» обійшла за кількісними показниками категорію «стать»: бабуся – це, насамперед, турбота, підтримка, людина, якій можна розповісти будь-що, яка захистить тебе не тільки від зовнішніх погроз, але навіть від своїх батьків. І тільки після всього самого значущого, було надано описи, пов'язані із статевими характеристиками, з віком та гендерно-маркованими функціями (наприклад, «гарна хазяйка», «яка смачно готує та годує»).

Таблиця 2

Результати дослідження уявлень студентів про соціальні ролі прабабьків (категорія «дідусь»), %

№п/п	Змістовна категорія	Приклад слів-асоціацій	% асоціацій
1.	Категорія «досвід»	«Мудрість», «знання», «наставник», «викладач», «порадник», «майстер на усі руки», «талант», «ветеран», «працьовитість».	35
2.	Категорія «захист»	«Турбота», «опора», «той, хто тобою гордиться»	26,7

3.	Категорія «експресія»	«Посмішка», «смішні історії», «вправить мозок», «товариськість», «доброта», «люблячий».	19,1
4.	Категорія «верховенство»	«Голова родини», «командир», «керівник», «хазяїн дома».	12,8
5.	Категорія «стать»	«Мужність».	6,4

Можна помітити, що категорія «досвід» займає першу позицію і при описі дідуся, що може бути охарактеризовано як визнання за старшим поколінням, незалежно від статі, мудрості, знань, досвіду та можливості його передачі поколінню молодих. Передача досвіду можлива тільки при безпосередньому живому спілкуванні старших членів родини з молодшими, оскільки в процесі обміну упорядкованої інформації в родині відбувається безперервне навчання дітей таким же чином упорядковувати й аналізувати особисті життєві переживання, логічно їх вибудовувати, сумісно долати труднощі та розширювати рамки свого культурного досвіду.

Міжпоколінна взаємодія реалізується її проявляється на поведінковому рівні тобто у процесі зовнішнього динамічного прояву відносин, це форма, в рамках якої розгортаються змістовні процеси. Виступаючи практико-діяльнісною стороною спілкування, взаємодія виступає однією з найважливіших складових життєдіяльності родини, як малої соціальної групи. Відносини реалізуються, об'єктивуються при взаємодії членів родини, як представників різних поколінь, одночасно виступаючи і результатом, і передумовою міжпоколінних відносин. Складний характер взаємозв'язків, безперервність змін, що відбуваються, визначає необхідність вивчення не тільки специфіки феномену міжпоколінної взаємодії але й його ролі в процесі розвитку міжпоколінних відносин в родині. Як вказує М. В. Сапоровська, міжпоколінна взаємодія виступає особливим типом соціальної взаємодії і передбачає процес безпосереднього чи опосередкованого впливу друг на друга

представників різних поколінь в родині, що забезпечує інтенсивність та спрямованість зв'язків між поколіннями [3].

Трансляція соціально та культурно значущого досвіду від старшого покоління до своїх дітей та онуків в різних її формах дозволяє підтримувати родині, як малої соціальної групі, стійкість в часі, внутрішню упорядкованість, культурну та родинну ідентичність. Окрім трансляції соціального та культурного досвіду від одного члена родини до інших, відбувається й його освоєння. Тому важливою складовою передачі досвіду є експресія – вербальні та невербальні засоби передачі даного досвіду. Як видно з дослідження, між бабусею та дідусем в даному контексті відмінності існують: якщо бабуся асоціюється з ласкою, ніжністю, добротою, то дідусь – більше з посмішкою, смішними історіями, людиною, які вміє «вправити мозок» більш жорстким засобом, але справедливим, що потім дає йому можливість пишатися своїми онуками.

На відмінність від асоціативного ряду, що описує бабусю, категорія «експресія» отримала більше відсотків, ніж при описі дідуся, для опису якого після категорії «досвід» слідує категорія «захист». Дана функція є традиційною при визнанні чоловічої ролі, хоча кількісні відмінності в даній категорії незначні.

Таким чином можна говорити про те, що прабадьки виступають для молоді захисниками, і скоріше всього, від батьків, які висувають вимоги, ставлять завдання, перевіряють їх виконання, а бабусі та дідуся, беручи на себе частину обов'язків на себе, виступають для них захисниками.

При описі дідуся ми виокремили категорію «верховенство», яка відсутня при описі бабусі. В цьому ми простежуємо прояв гендерних стереотипів, коли роль командира, хазяїна дома, керівника номінально віддається чоловіку, а жінці віддається верховенство на кухні (категорія, що пов'язана із обслуговуванням – «пиріжки», «тортик», що зустрічалось при описі бабусі й зовсім відсутнє при описі дідуся).

Викладене вище означає, що при описі своїх прабатьків молоді люди слідували основним групам гендерних стереотипів – це і наявність рис маскулінності – фемініності, якими були наділені дідусі та бабусі; це й відмінності у розподілі сфер, які закріплюються за чоловіком та жінкою; і нарешті, це відмінності в змісті праці – у жінок цей зміст носить більш обслуговуючий характер, у чоловіків – керівний.

Висновки. Проведене дослідження підтвердило нашу гіпотезу про те, що у свідомості молоді все ж таки існують уявлення відносно соціальних ролей чоловіків та жінок, опосередковані існуючими в суспільстві гендерними стереотипами. Але важливим стало те, що головними характеристиками при описі прабатьків стала категорія досвіду, мудрості, поради, тобто визнання необхідності руху назустріч старшому поколінню, до взаємодії, до відкритого спілкування. Потрібно зрозуміти, що характер міжпоколінних зв'язків має певний вплив як на людину, визначаючи її ідеали, особливості взаємодії з оточуючими, вибір засобів подолання труднощів, так і на родину в цілому, включаючи її структуру, цінності, норми, відношення й правила, що обумовлює її функціональність. Спілкування всіх членів родини, прагнення до взаємодії стає основою для емоційної стабільності особистості, усвідомлення своєї приналежності до родини, що створює основу для формування родинної ідентичності і це важливо не тільки для молоді, але й для людей похилого віку.

1. Андреева Г. М. Социальная психология : Учебник для высших учебных заведений / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 363 с.
2. Василенко Н. Ю. Социальная геронтология : учебное пособие / Н. Ю. Василенко. – Владивосток, ТИДОТ ДВГУ, 2003. – 140 с.
3. Дудина С. Ю. Межпоколенное взаимодействие в расширенных семьях / С. Ю. Дудина // Автореф. Дис...канд. Психол. наук: 19.00.05. – Кострома, 2013. – 24 с.
4. Літвінова О. В. Гендерна психологія : навчальний посібник / О. В. Літвінова. – Луганськ : Вид-во СНУ 12м.. В. Даля, 2010. – 234 с.

5. Мержоева З. С. Концепты родства в молодежном языковом сознании русских и ингушей / З. С. Мержоева. – Автореф... к. филол.н. 10.02.19. – Саратов, 2009. – 18 с.
6. Попова Т. В. Ассоциативный эксперимент в психологии : учебное пособие / Т. В. Попова. – М. : Флинта, 2011. – 72 с.
7. Постникова М. И. Межпоколенные отношения в контексте социокультурных изменений в современной России / М. И. Постникова // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2008. – №81; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/mezhpokolennye-otnosheniya-v-kontekste-sotsiokulturnyh-izmeneniy-v-sovremennoy-rossii> (дата обращения: 02.08.2013).
8. Сидорова В. Н. Психологический анализ отношений внутри семьи / В. Н. Сидорова; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskiy-analiz-otnosheniy-pokoleniy-vnutri-semi>
9. Синельникова Л. Н. Введение в лингвистическую гендерологию : Материалы к спецурсу / Л. Н. Синельникова, Г. Ю. Богданович. – Симферополь, 2001. – 40 с.
10. Шихирев П. Н. Современная социальная психология в Западной Европе / П. Н. Шихирев – М. : Наука, 1985. – 165 с.
11. Lippman, W. Public opinion. – N.Y., 1992. – 422p.